

‘שאלות הנגיד’ – חיבור ר’ יהושע הנגיד

מאת

יהודה רצהבי

‘איגרת תימן’, ששיגר הרמב"ם ליהודי תימן שעה שהיו נתונים בסכנת שמד, פתחה פרק חדש בתולדותיהם. חיבוריו כבשו את בית המדרש התימני. ‘היד החזקה’ נתקבל כספר פסקים יחיד בכל קהילות תימן, והדברים אמורים גם לגבי פירושו למשנה, ספר המצוות ו‘מורה נבוכים’, שבני תימן הרבו להעתיקם ולהגות בהם. עשרות החיבורים, שנכתבו בתימן על כתבי הרמב"ם, ומאות ההעתיקות שנעשו מספריו הם עדות חותכת להשפעה המכרעת שהיתה לו בעולמם הרוחני. ברית האמונים שכרתה יהדות תימן עם הרמב"ם נמשכה גם עם צאצאיו אחריו, ששימשו נגידים ורועים רוחניים במצרים. מכולם נודע ר’ יהושע הנגיד, שיהודי עדן שלחו לו שאלות וספיקות, שנתעוררו אצלם מתוך עיסוקם ב‘יד החזקה’ ובספר המצוות.

ר’ יהושע הנגיד היה דור חמישי להרמב"ם וחי במחציתה הראשונה של המאה הארבע-עשרה (1310–1355). הוא היה אחרון הנגידים במצרים משושלת הרמב"ם. חכמי תימן הקדמונים, ר’ זכריה הרופא ור’ סעדיה בן דוד העדני, שחיו במאה החמש-עשרה, מזכירים בספריהם חיבור לר’ יהושע בשם ‘אלמסאיל’ (‘השאלות’), ואף ליקטו מתוכו לחיבוריהם חטיבות שלמות של שאלות ותשובות. עד כה לא נודע החיבור כולו. א"ח פריימן, שההדיר תשובותיהם של בני משפחת הרמב"ם, כינס שרידי תשובותיו של ר’ יהושע מתוך כתבי-יד ומספרי ראשונים והעמידן על שלושים וחמש.¹

לאחרונה זימנו לי מן השמים גופו של החיבור, שהועתק בתימן לפי המשוער במאה השבע-עשרה. כתב-היד מונה 132 דפים. מידותיו: 21.3×15.5 ס"מ. חסרים דפים אחדים בראשו ובסופו ואף באמצעיתו?² ושיני הזמן והעש כילו בו. בכל עמוד 22 שורות ובכל שורה 10 תיבות בממוצע. כלולים בו כמה חיבורים הכתובים ערבית. הראשון והגדול שבהם הוא פירוש ל‘יד החזקה’ של הרמב"ם המכונה ‘אלשרח’ (דפים 1–98). הוא כתוב בצורת שאלה

¹ ראו אור בשם: תשובות ר’ יהושע הנגיד, ירושלים תשל"א [להלן: פריימן].

² החסירות חלו אחרי הדפים הבאים: 101, 106, 118, 124, 126.

ותשובה, שיטה שנתחבבה על חכמי תימן הקדמונים, בסופו רשם הסופר: 'תם דאלך אלשרח תאליף אדונינו מרינו ורבינו כגק דוד בן ישע אלחמדי זקל זלהה ברוך מי שסייעני להשלימו בהוש'.³ בשולי הלכות גרושין רשם הסופר בכתב עורכי: 'תאליף [חיבור] דאוד אבן גיאת אלחמדי' (78א). נמצאנו למדים כי 'בן ישע' אינו אלא תרגומו של 'אבן גיאת'.⁴ בכמה מקומות⁵ מזכיר ר' דוד בן ישע את מדרש 'אלוגיז אלמגני' ('הקצר המספיק'), שחיבר על התורה, שנחשב לאחד ממדרשי תימן הנכבדים. בהלכות קידוש החודש (דף 48) מעתיק המחבר מתוך ספרו של אלואל בן ישע הלוי, שנתפרסם בחוכמת התכונה והעיבור.⁶ בדפים 98ב–129א הועתקו שאלות יהודי עדן לר' יהושע הנגיד (מסאל אהל עדן אלף א יהושע). אחריהם (129ב–132) הועתק החיבור 'שרח אלקואעד' ('פירוש י"ג עיקרים') לר' אלואל בן ורינאן. חיבורו של בן ישע על הרמב"ם וכן של אלואל בן ורינאן לא נודעו לנו עד עתה אפילו בשמותם. כנגדם שאלותיו של הנגיד ר' יהושע נודעו בשמם ובמקצת מהן, שהובאו בספרי ראשונים. כאן זכינו לחיבור עצמו, אם כי הוא לקוי בחסר, ולהקדמה וחתימה של ר' יהושע, שהן חדשות לחלוטין.

משלושת המחברים, שחיבוריהם כלולים בכתב-היד, מצויות בידינו ידיעות ביוגרפיות מועטות על בן ישע בלבד. נותרו בהעתקתו כתבי-יד, המעידים שהיה סופר אמן ותלמיד-חכם. אחד מהם, המצוי ברשות אדם פרטי, הוא העתק של ספר המספיק לר' תנחום הירושלמי ו'כתאב אלאצול' לר' יונה בן ג'נאח, שנעשה בשנת השפ"ז (1627). שמו המלא, כרשום בקולופון לספר המספיק, הוא דויד בן נחום בן עודד בן ישע הלוי. שדרו מעטו מספר שירים בעברית ובערבית.⁷ בצד מלאכת ההעתקה עסק בהוראה. דוחק הפרנסה הניעו לנטוש את ביתו ואת שבעת ילדיו ולבקש לחמו כמלמד תינוקות מחוץ לעירו.⁸

³ נסתיים הפירוש, חיבורו של וכו'. פיענוח ראשי התיבות: כגק — כבוד גדולת קדושת; זקל — זכר קדוש לברכה; זלהה — זכרו לחיי העולם הבא; בהוש — ברוך הוא וברוך שמו.

⁴ קביעה זו חשובה לזיהוי חיבוריו הידועים בשמות שונים ושנתייחסו למחברים שונים. והרי פירוטם: שרח הלכות שחיטה לר' דוד הלוי אלחמדי (קרית ספר כח [תשי"ב–תשי"ג], עמ' 278, סימן 148); שרח הלכות שחיטה לדאוד אללואני (שם, עמ' 277, סימן 142; זהה עם הקודם); שרח ספר המצוות (שם, עמ' 278, סימן 153); מדרש אלוגיז אלמגני על התורה (שם, עמ' 262, סימן 20). בחינת שמות החיבורים בהלכה מלמדת שכולם שייכים לסוג הפרשנות.

⁵ 'קד בינא דאלך פי אלמדרש אלוגיז' (42א); 'ביארנו זאת במדרש אלוגיז'; 'פי מד' אלוגיז' (פרשת 'כי תצא'; 80ב — הערת גליון). שלוש פעמים ב'אלמדרש' סתם: 'קד בינא פי אלמדרש' (25א); 'ביארנוהו במדרש'; 'קד בינא פי אלמדרש אלמדרש' (שם; 'ביארנו במדרש הנזכר'); 'קד לכרנא פי אלמדרש' (80ב; 'הזכרנוהו במדרש').

⁶ ראה חיבורו 'מעאריג אלפכר' ('מעלות המחשבה') על הלכות קידוש החודש להרמב"ם (קרית ספר כח [תשי"ב–תשי"ג], עמ' 399, סימן 203).

⁷ פיוטתים ואף פרסמתי חדשים שבהם בתוך: ידע עם טו (תשל"א), עמ' 67. באותה שנה הדפיסם שנית: יהודה לוי נחום, חשיפת גנוזים מתימן, חולון תשל"א, עמ' קע–קעב.

⁸ ידע עם, שם, עמ' 68.

'אלשרח' ('הפירוש') של בן ישע סובב על כל 'היד החזקה'. הוא סדור בקצרה בצורת שאלות ותשובות. במאה הארבע-עשרה עד המאה השש-עשרה רבו בתימן החיבורים במדרש ובהלכה.⁹ טעם לדבר שומעים אנו מפי בן ישע. במשאומתן על קידוש הבת הוא מעיר, שכמה מן המצוות ונימוקיהן מבוארים בתלמוד ובחיבורי הגאונים. אך מה שמניע אותו להסביר טעמיהן ולישב קושיותיהן, הוא חוסר ספרים ומיעוט המיומנות להשתמש בהם. 'וזאת היא הסיבה לכתיבת אלשרוחאת [חיבורי פרשנות] ומקצת מדרשות מאוחרים'.¹⁰ עם המקורות היהודיים שהמחבר משתמש בהם נמנים: התלמוד, ספרות הגאונים, חיבורי הרמב"ם, מדרש אלסקילי, רב סעדיה ובן ג'נאח,¹¹ ומסאיל ר' יהושע הנגיד.¹² בדומה לחכמי תימן באותה תקופה עשירים הם מקורותיו הערביים. מן הפילוסופים הוא מזכיר את אפלטון ואבן סינא¹³ ומן התוכנים את אבן אפלח, אבו ג'עפר אלשרואני ואת מחבר אליזיג' אלפארסי אלמצ'פרי.¹⁴ כן מובאים דברים משמו של איש המדעים הפרסי אלכירוני (מת ב-1048).¹⁵ שני חיבורים נזכרים ללא ציון מחבריהם: כתאב אלכ'יואן וכתאב אלח'יואן אלכביר.¹⁶ מחיבוריו שלו מזכיר בן ישע, מלבד מדרש אלוג'יז, גם את שרר ספר המצוות ושרח הלכות שחיטה להרמב"ם.¹⁷

אחרי 'אלשרח' לבן ישע העתיק הסופר את שאלות ר' יהושע הנגיד, מחמת שגם הן סובבות על הרמב"ם. החיבור מונה 32 דפים.¹⁸ למזלנו נשתמרו תחילתו וסופו, ובכך ניצלו הקדמת המחבר וחתמתו; אך בין הדפים נפלו חסרות.¹⁹ השאלות הן בירורי הלכות ונוסח. מקצתן ב'יד החזקה' ומקצתן בספר המצוות. אלו שב'יד החזקה' מנויות בכתב-היד ומספרן

⁹ עיין ביבליוגרפיה שלי לספרות יהודי תימן (קריית ספר כח, שם, עמ' 260–264).

¹⁰ לשון המקור: 'פה'יא' הו אלסבב פי תואליף אלשרוחאת ובעץ' אלמדרשות אלמתאכרה' (ב65).

¹¹ 334, 336, 362.

¹² מובאות ממנו שבע שאלות: ארבע כלולות אצל פריימן ושלוש חדשות. אלו שאצל פריימן: כתיבה בלא שרטוט (14) — פריימן, סימן יד; קריאת התורה בתעניות (61) — פריימן, סימן יא; אונס ומפתה (80) — פריימן, סימן לח; בשר חיה ועוף (94) — פריימן, סימן לב. החדשות הן: כבש מהר הבית להר המשחה (47); בדין חולצין ולא מיבמין (79); בטומאות נדה (83).

¹³ 223, 224, 227, 228.

¹⁴ 351, 355, 329, 356. את חיבורו של אבן אפלח הוא מזכיר פעמיים: 'ואלמזכור פי היאתן' אפלח' (356); 'ושנזכר בחוכמת התכונה של אבן אפלח'; 'היאתן' אפלח לבטלימוס' (29); 'חוכמת התכונה של אבן אפלח לבטלימוס'; ופעם אחת את חיבור אלשרואני: 'וקאל אלשרואני פי כתאב נהאיה אלאדראן פי עלם אלאפלאך' (356); ראה גם כן 359: 'תכלית ההכנה בחוכמת התכונה'. ידע לנו שמחמוד בן מסעוד אלשריאזי (מת ב-1311) כתב ספר בשם זה ושמו שני השמות זהים.

¹⁵ 40.

¹⁶ 'וקאל פי כתאב אלכ'יואן' (89); 'ואמר בספר הסגולות': 'וקאל פי כתאב אלח'יואן אלכביר' (שם); 'ואמר בספר בעלי חיים הגדול'. כתאב אלח'יואן הוא כנראה תרגום חיבורו של אריסטו *Historia Animalium*.

¹⁷ 88, 94 — ראה עליהם לעיל, הערה 4.

¹⁸ פותח ב-98 ומסיים ב-129.

¹⁹ ראה לעיל, הערה 2.

עולה לשבעים ושתיים. מהן נודעו לנו עד עתה, על-פי המובאות, שלושים וחמש בלבד.²⁰ בראש החיבור רשומה הכותרת 'מסאל אהל עדן אלא ר' יהושע' ('שאלות אנשי עדן לר' יהושע'). כיוצא בדבר בחתימה 'כמלת מסאל יהוד עדן ושרחא' ('נשלמו שאלות יהודי עדן ופירושן').²¹ באחד מכתבי-היד, שהשתמש בו פרימן למהדורתו, מיוחסות שמונה שאלות²² ל'אהל אלימן' ('אנשי תימן'). אין לראות סתירה בדבר, שכן אנשי עדן בכלל אנשי תימן. ואף יודעים אנו שיהודי עדן פנו כבר בשאלות לר' אברהם בן הרמב"ם.²³ המעתיקים ציינו בקצרה את שם הספר בצורות שונות: מסאל אלנגיד, גואב אלמסאל,²⁴ לקט סאל.²⁵ אולם הצורה השגורה היא אלמסאל.²⁶

שנת כתיבת החיבור, לפי עדות מעתיק הספר בקולופון, היא אתרנ"ז לשטרות (הק"ו ליצירה; 1346 לספירה): 'נכתב בירח אדר ראשון שנת אתרנו לשטרות הקו ליצירה, ישע קרוב לעם עני ודל אנ"ס'.²⁷ והדא אלתאריך מן וקת נסכהא ר' יהושע ביר²⁷ בירכנו אברהם זק"ל.²⁸ בגוף החיבור מופיע תאריך נוסף: תרס"ג לשטרות (הק"ב ליצירה; 1352 לספירה). בשאלה על העיבור מבקש ר' דוד עדני מר' יהושע להסדיר לבני תימן קביעת י"ט שנה, ש'תחילתה תהיה משנת אתרס"ג לשטרות, ששנה זו היא תחילת מחזור רס"י.²⁹ ואגב הדברים, שני התאריכים מסייעים לנו לקבוע את תקופתו של ר' דוד עדני, שלא נודעה לנו עד כה במדויק.

ההקדמה והחתימה, שנשתמרו בשלמותן, מעשירות את ידיעותינו על שני האישים: השואל ר' דוד עדני, מחבר 'מדרש הגדול', והנשאל ר' יהושע הנגיד. הכתובת הקבועה בראש ההקדמה, שהיא מעשה ידי אחד המעתיקים, אומרת שהיא סוכבת על המורה דוד בירבי עמרם אלעדני.³⁰ סגנונה של ההקדמה מליצי והיא מחורזת כמנהג האיגרות בימים ההם. בתבניתה ובלשונה היא מזכירה את פתיחת איגרת הרמב"ם ליהודי תימן. בראשה קבועים ארבעה פסוקים כצורתם. בחירתם מצביעה על רמזים שגילם בהם ר' יהושע.

²⁰ לא מן הנמנע שבפירושים על חיבורי הרמב"ם (היד החזקה, ספר המצוות ופירוש המשנה) גנוזות מובאות נוספות, שהרי מצינו בשרח של בן ישע שלוש חדשות (ראה לעיל, הערה 12).

²¹ 'שרחא' ('פירושן') – הכוונה לתשובות ר' יהושע.

²² להלן פירוט: סימנים ה, ט, י, יא, יג, יד, יח, יט. ר' סעיד עדני, שחי כמאה שנה אחרי ר' יהושע, אף הוא מייחס מספר שאלות לאנשי תימן (י"ל נחום, מצפונות יהודי תימן, תל-אביב 1962, עמ' 255).

²³ פריימן, עמ' פג, הערה 2.

²⁴ בן ישע 94א, 61א.

²⁵ פריימן, עמ' פא, שורה 1.

²⁶ בן ישע 99ב; פריימן, עמ' עז, הערה 6; ד"ס ששון, אהל דוד, ב, אוכספורד 1932, עמ' 703.

²⁷ אנס – אמן, נצח, סלה. ²⁷ כפילות לתיבה שלאחריה.

²⁸ זכר קדוש לברכה.

²⁹ י"ך אוולהא מן סנת אתרסג לשטרות אלדי הדה אלסנה אול מחזור רס"י (1110ב), דהיינו הקי"ב ליצירה

(1352).

³⁰ 'יהודה אלמקדמה פי אלמעלם דוד בירבי עמרם אלעדני צול' (98ב).

הראשון שבח לר' דוד, ותקווה שר' יהושע יזכה לראותו פנים בזמן מן הזמנים; בשני – הבעת ביטחון באלוהים; בשלישי – פרישת שלום ומחמאה לר' דוד הנמנה עם מחנה אוהבי התורה; ברביעי – נקוב השם דוד, ועניינו של הפסוק: איחולי הצלחה. בהקדמה עצמה מכנה הוא אותו משכיל וחכם, וקושר לו מחרוזות־מחרוזות של מקראות, שתוכנם הוא שבחים לו, לתורתו, למידותיו ולמעשיו; ההדגשה היא על חוכמתו וגדולתו בהלכה. עקב המליצות המקראיות מרובה בה הסתום על המפורש, אך אפשר להסיק ממנה עובדות חשובות. ר' יהושע מכריז על ר' דוד 'אהבתו להלכות אצה, ושם טוב בשאלותיו למרחוק יצא'. יש להניח, שהשאלות יצאו מבית־מדרשו בעדן: מקצתן שלו ומקצתן של חכמי הישיבה. והוא, כנגיד הקהילה, שיגר הכול לר' יהושע. התארים שחילק ר' יהושע לר' דוד 'שר ודיין', 'פאר הדיינים... עושה צדקות ודינים' מלמדים ששימש בדיינות בעירו עדן, ולא מן הנמנע שממנו יצאה הוראה לתימן כולה. כפי שקבע גויטיין היה ר' דוד אחרון הנגידים בארץ תימן.³¹ מאשר זאת הכינוי 'נשיא ארץ תימן', שר' יהושע מכנהו. שמא מותר להניח, על יסוד הפסוקים 'יורבה לו שמחה וששונים, ברוך יהיה מבנים, בזכות שלשה איתנים', שלא שפר גורלו של ר' דוד בחיי המשפחה. בסוף ההקדמה מעתיר ר' יהושע ברכות לראשו. שאלה עב חותמת את החיבור. עליה מוסיף ר' יהושע התנצלות שתחילתה ערבית והמשכה עברית:

ושלום. ואלמולא יבסט באלעדר פי תאכיר אלגואב לאן אלאוקאת חצרה [והאדון ימחול על האיחור בתשובה, לפי שהזמן מצומצם] וטורח הצבור גדול. והשם יודע שלא כתבתי רוב אלו התשובות אלא ואני מדבר עם העם ועוסק בצרכיהם ודיניהם. לפיכך אם נמצא בהם שגיונות תדונו לכף זכות והשם יעזרנו על דבר כבוד שמו.

מכאן ראיה שהוא שימש כאבותיו דיין ופרנס ביהדות מצרים. על התנצלות זו הוסיף ר' יהושע התנצלות אחרת, המעידה על חיבתו ללשון הקודש. ר' דוד עדני, שחיבר את מדרשו על טהרת הלשון העברית, שיגר את שאלותיו בערבית. כנגדו מנמק ר' יהושע על שום מה ענה בערבית על השאלות. בסוף הקדמתו הוא כותב: 'וראיתי להשיב עליהן בלשון הגרים, כדי שירוצו בו הבורים'. המובאות שנודעו עד כה מן החיבור נסבו כולן על 'היד החזקה', ומשום כך נתקבל הרושם המוטעה, שהשאלות מצטמצמות בו בלבד. אולם כרבע מכתב־היד³² הוא שאלות ותשובות על ספר המצוות להרמב"ם. אף הן דנות בספיקות, סתירות וקושיות שבין לשונות הרמב"ם בספר המצוות ודבריו ב'משנה תורה' ובפירוש המשנה.

³¹ ש"ד גויטיין, קובץ בואי תימן, תל־אביב תשכ"ז, עמ' 24

³² דפים 102–107.

למותר להרבות דברים על ערכן של 'שאלות הנגיד' לליבון מאמרות הרמב"ם, בלשון ובעניין, בחיבוריו השונים. רבות מן השאלות שורשן בנוסחאות מוטעות בכתב־יד תימן. בראש 'שאלות הנגיד' כתב הסופר: 'שאלות אלו ורבות מהן בגלל חילופי הנוסח אצלנו'.³³ דומה שהערה זו יצאה מעטו של הסופר לאחר שקרא את תשובות הנגיד ונוכח, שכמה מן השאלות יסודן בגרסאות מוטעות. כיצד נהוו חילופים בנוסח 'היד החזקה' בתימן, שעה שהרמב"ם מעיד שהם קיבלו אותו ישירות ממצרים?³⁴ על כך אנו שומעים דברים רבי עניין מפי בן ישע בחיבורו 'אלשרח':

דע שהטעויות מרובות בנוסחים. ורבים מחזיקים בעקשנות באותן טעויות, מכורח דמיונם והרגלם בהן וכתבתן בספרים וחוסר מיומנות בין ההגיגי והשווא. וזה במקומות רבים בחיבור, וכבר היה משא־ומתן בספר החיבור בין רבנו לבין אנשי ארצות רבות. וכן היו, בין בני רבנו לבין אנשי שאר ארצות, שאלות ותשובות על החיבור וזולתו. ויותר מכול באו מצד אנשי תימן. ורוב התשובות [צ״נ], שהסיבה לכך טעויות שנפלו בהעתקות של החיבור.³⁵

לא אחת מודיע ר' יהושע לשואלים כי הנוסח שבידם מוטעה, והנוסח הנכון הוא זה שבידו, המועתק מגוף כתב־ידו של הרמב"ם. בשאלה כזו, לדוגמה, נשאל ר' יהושע על לשון הרמב"ם בהלכות שבת: 'ג כפרים משולשים ובין השנים החיצונים מאתים שלוש ושמונים פחות חומש' (כח, ה). בכל כתב־היד הנוסח 'פחות חומש' ואילו לפי החשבון צריך להיות 'פחות שליש'. בתשובתו כותב להם ר' יהושע: 'הנוסח שבידכם לא נכון. אבל הנכון הוא "פחות שליש". תקנו אפוא את ההעתקות על־פי זה. לפי שכל העתקה שאנו מעתיקים היא מנוסח המקור שבכתב־יד המחבר זק"ל'.³⁶ יוצא שכל נוסחאות התיקון, הכלולות בתשובות

³³ 'יהודה אלמסאיל וכחיר מנהא מן אגל אכ־תלאף אלנסך' ענדנא' (99ב).

³⁴ בלשון הרמב"ם: 'נתנברו אנשים בעלי ממון ושלחו שלוחים וקנו שלוש נוסחאות מן החיבור (כינויו של 'היד החזקה') ונתנו נוסחא בכל גבול וגבול' (איגרות ותשובות להרמב"ם, הוצאת טרקלין, ורשה תרפ"ז, עמ' סט). וכך מעיד גם ר' יחיא צאלח (מהר"ץ), גדול חכמי תימן במחציתה השנייה של המאה השמונה־עשרה: 'ספרי דידן כתיבת יד מועתקות מכתיבת יד רבי' הרמב"ם כמו שקבלנו שכך היה' (תכלאל עץ חיים, ירושלים תרנ"ד, א, קנ"ב).

³⁵ בלשון המקור: 'ותעלם אן קד אלגילט כתיר פי אלנסך וכתיר מן יכאבר עלי תלך אלאגאליטאט בחסב מקתצא כ־יאלה ואלפה עלי ד־אלך אלגילט ותדוינה פי אלכתב וקלה' אלריאציה ואלתמיירי בין אלחס ואלבאטל ודאלך פי מואצ'ע כתירה פי אלחיבור. וקד וקע מראודה ומגאובה פי תאליף אלחיבור בין רבי ובין אהל בלאד כתירה וכד־אלך וקע בין אולאד רבי ובין אהל סאיר אלבלדאן מסאיל ואגובה פי אלחיבור וג־ירה ואכתיר מא וקע ד־אלך מן אהל אלימן וכתיר מא וקע מן אלאגובה אן סבב ד־אלך ג־לט פי אלתאליף פי אלנסך" (33ב).

³⁶ בלשונו: 'אלנסך' אלדי ענדכם גיר צחיחה כל אלצחיחה פחות שליש פאצלחו אלנסך' עלי דאלך פאן כל נקל נקלה אנמא הו מן נסכ־ה' אלאצל אלדי בכ־ט אלמצנף זקל' (108ב). זק"ל — זכר קדוש לברכה, ואולי: זכותו קיימת לעד. הערה דומה של ר' יהושע ראה: פריימן, סימן ל, עמ' קיא.

ר’ יהושע, הן ממקור ראשון של הרמב”ם. ובכך יתיישבו הרבה קושיות ותמיהות, שנתעוררו בפוסקים ובמפרשיהו של הרמב”ם.³⁷ השוואה בין המובאות שהעלו הראשונים מן החיבור לבין המקור שבידינו מלמדת כמה דברים:

א. המעתיקים גילו עניין בשאלות הנוגעות ל’משנה תורה’, ולא בשאלות הדנות בספר המצוות. לפיכך אין בהעתיקותיהם כלום מספר המצוות.

ב. דברים שהעתיקו העתיקים כסדרם,³⁸ ולא תמיד בלשון המקור. יש שנהגו דרך חירות ומסרו את הדברים בפרפראזה, בשינוי, בקיצור ופעמים אף בהשמטות.³⁹ בכתב־היד שלפנינו נשתמר הנוסח כפי שיצא מעטם של השואל והמשיב.

מתשובות ר’ יהושע⁴⁰ אפשר ללמוד על הכלל שנקוט היה בידו לגבי חילוקים המתגלים בין חיבוריו השונים של הרמב”ם: בכל מקום הלך אחר לשון אחרון. דהיינו, ’משנה תורה’, שנתחבר לאחר פירוש המשנה וספר המצוות.

כדי לא למנוע טוב מן הקוראים מגיש אני מספר שאלות ותשובות חדשות מן החיבור, במקור ובתרגום. חלוקת הפוסקים לחרוזים, בפסקה האחרונה של ההקדמה, מן ’הגיעו השאלות’ ואילך — שלי היא.

³⁷ אציין אחת מהן בקריאת ההלל, שהעלה מהרי”ץ בפירושו ’עץ חיים’ (א, קנ”ג ע”ב) על הלכה יד בפרק ג מהלכות מגילה וחנוכה, שסתרה את לשון התלמוד והתלבטו בה פרי חדש, לחם משנה, מעשה רוקח ור’ חיים אבולעפיה, מחבר מקראי קדש (אומיר תפ”ט).

³⁸ בעיקר אמורים הדברים לגבי ר’ זכריה הרופא (הרו”ה) ור’ סעיד עדני, שהעתיקו חטיבות שלמות של שאלות ותשובות (ראה: פריימן, עמ’ עט–פ).

³⁹ להלן דוגמה מכל עניין: (א) פרפראזה. שאלה כה (אצלי — כא, 107 ב). נוסח שלפני: ’בפ’ ג’ מהל’ שבת קאל ז’ל וכן תבשיל שלא בשל כל צרכו אם השליך לתוכו אבר חי ה’ קו’ אבר חקיקה או מגאז ויך’ אי שי ני ולו כאן מן אלבקרל מתיל מא קאל פי שרת אלמשנה’ (בפרק שלישי מהלכות שבת אמר וכו’) האם דיבורו ”אבר” כהווייתו, או שהוא השאלה ויהיה כל דבר חי ואפילו מן הירקות כפי שאמר בפירוש המשנה’ (ב) שינוי. שאלה כח (אצלי — כד, 108 א). פריימן: ’המנער טלית חדשה חייב חטאת. ה’ קו’ חטאת מענא זאיד אם לא לאנה ליס לה עאדה ז’ל יקול חייב חטאת’. המהדיר חש שהמשפט האחרון הוא תוספת פרשנית של המעתיק ר’ סעיד עדני (פריימן, עמ’ קח, הערה 4). הנוסח שלפני: ’לאנה ז’ל לם יד’כר מתלהא פי ג’יר הד’ה אלהלכה’ (לפי שהוא, זכרו לברכה, לא הזכיר כיוצא בה בזולת הלכה זו). (ג) חסרון. שאלה כז (אצלי — כג, 107 ב). השאלה חסרה בפריימן והרי לשונה: ’כפ’ שמיני מנהא הממחה שמרים מתוך המשקין איש לפצה’ הממחה וכיף צפה’ אלעמל’ (בפרק שמיני [מהלכות שבת] ”הממחה שמרים מתוך המשקין” [הלכה יא] מה מובן הלשון ”הממחה” וכיצד צורת המעשה?). נוסח הדפוסים: ’הבורר שמרים’ (ד) קיצור. שאלה ז (אצלי — ח, 101 ב). פריימן: ’הל יגאב קדיש ביום שיש בו מפטיר בעד אלף או בעד אלמפטיר’ (היש לומר קדיש ביום שיש בו מפטיר לאחר שביעי או לאחר המפטיר). נוסח שלפני: ’הל יגאב קדיש ביום שיש בו מפטיר בעד אלשביעי ועאד אלספר עלי אלתיהב קבל אן יטלע אלמפטיר יקרא ג’ פסוקים או בעד אן יקרא אלמפטיר בספר תורה וירפע חנינד יגאב קדיש’ (היש לומר קדיש, ביום שיש בו מפטיר, אחרי שביעי כשעדיין ספר תורה על התיבה, קודם שיעלה המפטיר לקרוא; או לאחר שיקרא המפטיר בספר תורה ויוחזר אז יאמר קדיש). לפי נוסח השאלה נראה שמנהגם אז היה להחזיר ספר תורה להיכל לאחר המפטיר, ואחרי־כן לקרוא את ההפטרה, כמנהג ארץ־ישראל הקדום. וכבר הרחיב את הדיבור במנהג זה דוד סלימאן ששון (הצופה לחכמת ישראל, בודפשט תרפ”ד, עמ’ 1–8).⁴⁰ מצווה קיב, שאלה מב.

הקדמה

[98] מסאל אהל עדן אלא ו' יהושע
 וה'ה אלמקדמה פי אלמ'עלם דוד בירכ' עמרם אלעדני צול¹
 יראיך יראוני וישמחו כי לדברייך יחלתי² / הנה אל ישועתי אבטח ולא אפ' וג'.³ שלום רב לאוה' תורתך
 וג'.⁴ ויהי דוד בכל דר' מש' וי' עמ' עמ' עש'.⁵
 למשכיל על דבר טוב ימצא⁷ / וחכם שומע לעצה⁸ / כי כבר את מעשיו האלהים רצה⁹ / ועל כן ממים
 הרעים פיצה¹⁰ / ולו עזרה בצרות נמצא¹¹ / ויחלק לדברכים¹² מחצה / ובין עצומים שלל וחצה¹³ / אשרי
 אדם כמהו חכמה מצא¹⁴ / ומשדי תבונה שוד מיצה¹⁵ / כי בשפת אמת נכוחה פצה¹⁶ / ודעתו צדק ומשפט
 ומישרים¹⁷ קבצה / וניער כפו מתמוך בעושק ובמרוצה¹⁸ / ולדרוש תורת אלהיו¹⁹ הגדיל בנפש חפצה²⁰ /
 ובלחם עצלות נפשו קצה²¹ / ופטורי פניניו אהבתו להלכות אצה²² / ותורה על כנפות כתובה²³ פיצה / ולן
 בעמקה של הלכה²⁴ נעשה לו מסלול ומובא ומוצא / ויפוצו מעינותיו חוצה²⁵ / ושם טוב בשאלותיו למרחוק

- 1 'שאלות אנשי עדן לר' יהושע. הקדמה זו אמורה על המורה דוד בירכ' עמרם אלעדני. צדיק זכרו לברכה'.
- 2 תה' קיט, עד.
- 3 יש' יב, ב.
- 4 תה' קיט, קסה.
- 5 שמ"א יח, יד. במסורת שלנו 'לכל'. אך גם 'בכל' מצויה בספרים (ראה קיטל).
- 6 'עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ' (תה' קכא, ב).
- 7 מש' טז, כ.
- 8 שם יב, טו.
- 9 עדה"כ קה' ט, ז.
- 10 עדה"כ תה' קמד, ז. מים הרעים — כינוי לפנים בתורה שלא כהלכה (אבות א, יא). הכוונה שאלוהים
 הצילו מרעה זו. פיצה — שינה הכותב מבניין קל לבניין פיעל, כדי שלא תתקבל משמעות 'דיבר'.
- 11 תה' מו, ב. הכותב הבין 'עזרה בצרות' ככינוי לאלוהים.
- 12 כך במקור, והפסוק סתום.
- 13 עדה"כ יש' נג, יב. שלל — שללה של תורה.
- 14 עדה"כ מש' ג, יג.
- 15 עדה"כ יש' סו, יא. מיצה — מצץ, ינק.
- 16 דהיינו, דבריו אמת ויושר.
- 17 עדה"כ מש' ב, ט.
- 18 עדה"כ יש' לג, טו. ובמרוצה — פירשה הכותב 'עושק וריצוץ' (על-פי יר' כג, י).
- 19 עדה"כ עז' ז, י.
- 20 עדה"כ יש' סו, ג.
- 21 עדה"כ מש' לא, כז; כז, כא, ה.
- 22 רמז לשאלות בהלכה ששיגר לר' יהושע.
- 23 שמא צ"ל כתביה.
- 24 סנה' מד, ב.
- 25 עדה"כ מש' ה, טז.

יצא²⁶ / בדברי חכמי הדור במשל ומליצה / כי אתו יד אלהיו הטובה עליו חזקה ואמצה²⁷ / לשמור חקותיו ולעשות בשמחה ובטוב ליבכ ודיצה²⁸ / כן בהתהלכו תנחיהו²⁹ במעגלי צדק ובנוה טוב תרביצה³⁰ / אִאֵא³¹ ובשכבו תשמרהו²⁹ מכל צרה ונאצה / ותשיתהו ברוחה בעת יקיצה²⁹ / ולשמור רגלו מלכד וביצה³² / ולהחליף כח לחדש לו אברה ונוצה³³ / לבל ייגע במרוצה³³ / ולא ייעף³³ כי עצמיו מכל חלי חלוצה³⁴ אשרי החכמה על גרונו רביד³⁵ / והוא אהוב לנו וידיד / כִּנְקִי³⁶ מרינו ורבינו דוד השר הנהדר³⁷ / הדיין הנהדר / כל טוב ממנו לא נעדר / בשם טוב נגדר / ובאפור בין נאפד / מן השלשה הכי נכבד³⁸ / החכם הנאמן / נשיא ארץ תימן / בזמנו כלכל והימן³⁹ / ניכו ממתק ומסמן⁴⁰ / וטעמו כטעם לשד השמן⁴¹ / זוהר חכמתו כברק / שלח שלוף מנדן⁴² / ונהר יצא מעדן⁴³ / פאר הדיינים / כתר המבינים / עושה צדקות ודינים⁴⁴ / ברצון⁴⁵ אדוני האדונים / ישמרהו דר במעונים / ויצילו מכל אסונים / וירכה לו שמחה וששונים / ברוך יהיה מבינים⁴⁶ / בזכות שלשה איתנים⁴⁷.

כחפץ דורש שלומו אוהבו / יהושע בִּיר' אברהם בירבינו דיד בירבינו אברהם בירבינו⁴⁸ משה הגאון בירבינו⁴⁸ מימון הדיין זקל⁴⁹.

- 26 דה"ב כו, טו.
- 27 עדה"כ יח' ג, יד: עז' ז, ט.
- 28 עדה"כ דב' כח, מז.
- 29 עדה"כ מש' ו, כב.
- 30 יח' לד, יד.
- 31 נקוד על התיבה, ויש למוחקה.
- 32 עדה"כ מש' ג, כו.
- 33 עדה"כ יש' מ, לא.
- 34 עדה"כ יש' נח, יא. פירש ר' יהושע 'חליץ' — 'חלץ', כהראב"ע.
- 35 עדה"כ יח' טז, יא.
- 36 כבוד גדולת קדושת.
- 37 יש להגיה 'הנאדר'.
- 38 שמ"ב כג, יט.
- 39 מל"א ה, יא.
- 40 עדה"כ נחמ' ח, י.
- 41 במ' יא, ח. מצד התנועה אין 'ומשמן... השמן' נחרזים, וכנראה לא דקדק ר' יהושע.
- 42 רמז לתורתו, שהיא חריפה ושנונה כחרב. כיוון שר' יהושע חרו 'נדן' — עדין, הרי שמסורת שלו בניקוד התיבה היא 'נדן'. ואולי לא דקדק בחרוזו. המעתיק התימני נקדה כמסורת תימן 'נדן'. ואף היא נחרזת עם 'עדין', כמבטא בני תימן ההוגים סגול כפתח.
- 43 בר' ב, י.
- 44 עדה"כ בר' יח, יט.
- 45 כך במקור. לענ"ד צ"ל 'כרצון'.
- 46 עדה"כ דב' לג, כד. במקור 'מבינים' והגהתי 'מבינים'. קשה להסב את הכתוב על ר' דוד עצמו, ושמא נטחון בברכתו שיזכה לבנים.
- 47 הם שלושת האבות (השווה: ר"ה יא, א).
- 48 הכתיב המלא ביו"ד אחר הרי"ש הוא של הסופר התימני המנקד רי"ש בחיריק.
- 49 זכר קדוש לברכה.

הגיעו השאלות הנכונות / המעידות עליך והעונות / כי אתה איש אמונות⁵⁰ / מפענח צפונות⁵¹ / לוחם לחמה שלתורה ושותה ממסך שמועותיה,⁵² יינות⁵³ ומגידות / כי אתה מתחרה את עם בינות⁵⁴ / ונושא ונותן עמם ושואל בעניינות / ומוצא שלל רב בשושנות⁵⁵ / ומשלוח מנות⁵⁶ / וכאשר הגיעו אלינו עמדנו עליהם / והנה הם מספרים שבח שולחיהם / וכמראה בדק⁵⁷ מראיהם / וכל אבן יקרה במצפונייהם / ועם כל אנשי חיל מצאה ידיהם⁵⁸ / ובקצה תבל מליהם⁵⁹ / ואקרב אליהם⁶⁰ / ואסיר צעיפם מעליהם⁶¹ / ואבינה בענייניהם / ואשמח בם כשמחת בקציר⁶² כשימלא בר את הגרנות⁶³ / וככהן באו לו מתנות / והנני משיב עליהם תשובות מתוקנות / על הראשונות ראשונות / ועל האחרונות אחרונות⁶⁴ / להפיק תבונות / ולהסיר ספיקות משונות / ולגלות הלכות צפונות / בעזרת יודע מצפונות / כדכת' גל עיני ואבי' נפ'⁶⁵ / וראיתי להשיב עליהן בלשון הגרים / כדי שירוצו בו הבורים / ומי' מענה לשון⁶⁶ ומיטב אמרים / ואלה הדברים.⁶⁷

50 'אמונות' במשמעות אמונה ודת, שכן השאלות דנות בענייני הלכה.

51 עדה"כ בר' מא, מה; ודרש את השם במשמעות כללית.

52 עדה"כ מש' ט, ה.

53 לענ"ד צ"ל 'עונות'.

54 עדה"כ יש' כז, יא.

55 בשושנות — כינוי לאמרות התורה?

56 הן השאלות ששלח ר' דוד.

57 צ"ל: בוק (על-פי יח' א, יד) או ברק (על-פי דנ' י, ו).

58 עדה"כ תה' עו, ו.

59 תה' יט, ה.

60 דב' כב, יד.

61 עדה"כ בר' לח, יט.

62 עדה"כ יש' ט, ב.

63 עדה"כ יואל ב, כד.

64 על-פי אב' ה, י.

65 תה' קיט, יח.

66 מש' טז, א.

67 עדה"כ דב' א, א.

שאלות ותשובות

שאלה א (סימן כ, 107 ע"א)

קאל ז"ל בהל' מילה ואבי הבן מברך ברכה אחרת והיא להכניס הל' יבארכהא קבל אלמילה ענד קדומה באלצגיר או בעד אלמילה ומת' יבארך שהחיינו יפרש לנו סדר ברכות המילה כולן זו אחר זו.

אלגואב. יברך להכניסו ענד קדומה באלצגיר קבל אלמילה לקולהם ז"ל כל המצות מברך עליהן קודם לעשייתן ת"ס בעדהא יבארך שהחיינו ת"ס בעדהא יבארך על המילה ובעד אלמילה יבארך אשר קדש ידיד מב' הד'א' הו' אלמנהג ענדנא פי אכתי'ר אלדיאר ובעץ' מואצ'ע יבארכו שהחיינו בעד אלמילה ולא משאחחה פי ד'אלך.

תרגום. אמר ז"ל בהלכות מילה (ג, א) 'ואבי הבן מברך ברכה אחרת והיא להכניס'. האם יברך אותה לפני המילה כשהוא מביא את התינוק או לאחר המילה? ומתי יברך שהחיינו? יפרש לנו סדר ברכות המילה כולן, זו אחר זו.

תשובה. יברך 'להכניסו' כשהוא מביא את התינוק לפני המילה, לפי שאמרו ז"ל כל המצוות מברך עליהן קודם לעשייתן.¹ אחריה יברך 'שהחיינו', אחריה יברך 'על המילה', ואחר המילה יברך 'אשר קדש ידיד מבטן'.² זהו המנהג אצלנו ברוב הכרכים. ובמקצת מקומות מברכים 'שהחיינו' לאחר המילה. ואין קפידה בזה.

שאלה ב (סימן כב, 107 ע"ב)

בפ' ד' מנהא קאל ז"ל זוגין או מוכין ועשבים בזמן ששלשתן לחים אפלו מחמת עצמן ופי בעץ' אלנסך' מצ'רוב עלי' ואפלו אלצחיה מה הו'.

אלגואב. לים פי נסכ'ת אלאצל אפלו ואנמא אלנץ' הכד'א בזמן ששלשתן לחין מחמת עצמן פתקשט אפלו מן אלנסך' אלד'י ענדכם.

תרגום. בפרק ד מהלכות שבת (הלכה א) אמר ז"ל זוגין או מוכין ועשבים בזמן ששלשתן לחים אפילו מחמת עצמן.³ ובמקצת נוסחאות תיבת 'ואפלו' נקוד עליה⁴ מהו האמת?

תשובה. אין בנוסחת המקור 'אפלו'. אבל הלשון כך הוא 'בזמן ששלשתן לחים מחמת עצמן'. ויש למחוק 'אפלו' מן הנוסחים שבידכם.⁵

¹ מג' כא, ב. הרמב"ם סבור כדעת רב האי גאון שאמר. 'לא שנא בירך לה בתחלה או בסוף' (שו"ת הרמב"ם, הוצאת פריימן, ירושלים תרצ"ד, סימן קך) ופירט המהדיר שם דעות הפוסקים בעניין זה.

² סדר הברכות כיום במשכנות תימן שונה. תחילה ברכת המילה, אחריה 'להכניסו' ו'שהחיינו', ולבסוף 'אשר קדש' (תכלאל עץ חיים, א, קעח-קעט). לפניו נהגו כדעת ר' יהושע והקדימו 'להכניסו' לברכת 'על המילה' (תכלאל קדמונים, ירושלים תשכ"ד, קפג ע"א).

³ שבת מט, א.

⁴ בכתבייד עתיקים ציינו מחיקת תיבה בנקודות שנקוד עליה

⁵ פרנקל שייר 'אפילו' בגוף הפנים, והעיר במדור שינויי נוסחאות. 'בפ' קדמון ממזרים ובקצת כת"י "לחים מחמת עצמן". וכן פי' רבינו בפירושו המשנה ועיין מגיד משנה ולחם משנה ומפרשי הטור והשו"ע.

שאלה ג (סימן כז, 109 ע"א)

בה' שביחת יום טוב קאל 'ר' ז"ל מותר לכחול את העין ביום טוב שני הל יגזו אלאכתחאל באלכחאלאת אלמסתעמלה לדואם אלצחה דאימא כאן לון אלכחל אביץ' או אחמר או אסוד כאלאת'מד ונחזה או הר'א כחל מכ'צורן ולה לון מכ'צורן.

אלגואב. כל כחל יך' לחפץ' אלצ'חה או לאלתדאוי יגזו אלאכתחאל בה פי יום טוב שני כ'לא אלאת'מד או מה ישבה לאן חרמאן אלח'חל בה משום כותב ואלחכמים ז"ל לם יגזו אלא כחל יתדאוא בה אלד' אסורו משום שבות ואמא הד' אלד' אסורו מן התורה פלא יגזו אלח'חל בה.

תרגום. בהלכות שביחת יום טוב (א, כד) אמר רבנו ז"ל 'נוכח' מותר לכחול את העין ביום טוב שני.⁶ האם מותר לכחול בכחולים שמשמשים בהם להתמדת הבריאות תמיד, בין שצבע הכחול לבן או אדום או שחור, כגון הקילורית (פוך את'מד) ודומיו או שזה [אמור] בכחול מיוחד, שיש לו צבע מיוחד.

תשובה. כל כחול שהוא לשמירת הבריאות או להתרפאות מותר לכחול בו ביום טוב שני,⁷ לכד מפוך את'מד והדומה לו,⁸ לפי שאיסור הכחילה בו משום כותב. וחכמים ז"ל לא התירו אלא כחול, שמתרפא בו, שאיסורו משום שבות. אבל זה שאיסורו מן התורה אסור לכחול בו.

שאלה ד (סימן מ, 113 ע"ב)

בפרק כ"ב מנהא קאל ז"ל לא תתיחד אשה אחת אפלו עם אנשים הרבה ופי' י"ב מהל' אבל קאל ז"ל ונקבר באשה אחת ובשני אנשים.

אלגואב. מתי' חצל ייחוד עלי' שרוטה והו' אן יתיחדו פי מכאן ופי מכאן⁹ ולא יך' לה באב מפתוח לרשות הרב' פד'אלך חראם אפלו אשה אחת עם אנשים הרבה ואמ'א מא ד'כרה פי הל' אבל פלם יביח ייחוד אשה עם שני אנשים ואנמא קאל ז"ל יגזו דפן אלצג'יר אלד' ס'נה דון ל' יום בג' אנפאר ובשרט אן יך' את'נין מנה'ס רגאל ולא גזרו פי הד'א משום ייחוד לאגל כבוד המת כל מתי' כאן את'נין מנה'ן נסואן לא יגזו ללא יתיחדו ומא ת'ם אכראם אלמיית אן ירפע בה גזירת הייחוד מנד' לם יתם אלשרט והי' אן יך' ת'ם שני אנשים.

תרגום. בפרק כב מהלכות אסורי ביאה (הלכה ח) אמר ז"ל לא תתיחד אשה אחת אפילו עם אנשים הרבה. ובפרק יב מהלכות אבל (הלכה י) אמר ז"ל ונקבר באשה אחת ובשני אנשים.¹⁰

תשובה. כאשר יארע ייחוד כתנאיו, והוא שייתיחדו בחדר שאין לו פתח פתוח לרשות הרבים זה אסור אפילו אשה אחת עם אנשים הרבה. אבל מה שאמר בהלכות אבל, לא התיר ייחוד אשה עם שני אנשים. אלא אמר ז"ל מותר לקבור קטן, שגילו פחות משלושים יום, בשלושה בני אדם, ובתנאי ששניים מהם יהיו אנשים. ולא גזרו בזה משום ייחוד בגלל כבוד המת. אבל כאשר שניים מהם נשים אסור כדי שלא ייתיחדו, ואין כבוד המת מבטל גזירת הייחוד הואיל ולא נתמלא התנאי שיהיו שם שני אנשים.

⁶ ביצה כב, א; שולחן ערוך, סימן תצו ס"ב.

⁷ וכך פסק ר' אברהם בן הרמב"ם בתשובותיו (מהדורת פריימן, ירושלים תרח"ץ, סימן נט).

⁸ ר' אברהם התיר את ה'את'מד' (שם, שם).

⁹ על סתירה זו עמדו כסף משנה בהלכות אסורי ביאה ולחם משנה בהלכות אבל ותרצוהו על-פי דרכם.

¹⁰ כפל לשון ושעות סופר הוא.

מצווה קיב (103 ע"ב)

מסאלה. קאל במצ' קיב אין האשה פורעת ופורמת לכנהא תעטה על שפם וקאל פי אלחבור פי ספר טהרה בפ' עשירי מהל' טמאת צרעת קאל המצורעת אינה פורעת ואינה פורמת ילא עוטה על שפם פהדיא מתנאקץ'.

אלגואב. [יג] לך אן תעלם הנא אצל ודאלך אן חית מא יקע אכתלאץ בין ספר המצות ובין אלחבור פאלחכם עלא מא יקול פי אלחבור אד ותאליף אלחבור פאלחכם עלא מא יקול פי אלחבור⁹ בעד ספר המצות פקר ימכן אנה זאיד תביין לרב' פיה (?) מעאני אכרא ויך' אלחכם עליה וקד פי הדיא אלדי ד'כר פי אלמצות תוגיה איצא קיל אן אלחבור תקאל עלי' מענאין עלי' אלחבור בשי יעלי קל אלכלאם לאנה ישיבה אלחבור תמה והו אלדי קאל פי ספר טהרה שיהיו שפתיו דבוקות וג' פקר' הנא לכנהא תעטה על שפם יעני בה תלחם בשי וקר' פי אלחבור ולא עוטה על שפם יעני לא תקל אלכלאם מתיל אלרגאל וכל שי יפהם מן מוצעה.

שאלה. אמר במצוות קיב אין האשה פורעת ופורמת אבל עוטה על שפם. ואמר בחיבור בספר טהרה בפרק עשירי מהלכות טומאת צרעת (הלכה ח): המצורעת אינה פורעת ואינה פורמת ולא עוטה על שפם. והרי זה סותר.¹¹

תשובה. ראוי (?) לך לדעת כאן כלל. והוא שבכל מקום שיש חילוק בין ספר המצוות ובין החיבור הדין הוא כפי מה שהוא אומר בחיבור, מחמת שהחיבור נתחבר לאחר ספר המצוות. ופעמים אפשר, שהוא תוספת ביאור לרבינו ויש בו עניינים אחרים ויהיה הדין לפיו. ובמה שהוזכר בספר המצוות יש כוונה ג"כ. אומרים שהעטייה אמורה על שני עניינים: על עטייה בדבר מה ועל מיעוט הדיבור, לפי שהוא דומה לעטייה. הוא שאמר בספר טהרה (טומאת צרעת י, ו) שיהיו שפתיו דבוקות וגו'. ומה שאמר כאן אבל תעטה על שפם כוונתו עטייה בדבר מה. ומה שאמר בחיבור ולא עוטה על שפם כלומר, לא תמטט בדיבור כמו האנשים. וכל דבר יובן ממקומו.

מצווה רה (124 ע"א)

מסאלה. קאל במצ' רה פי מצות הוכיח תוכיח קאל אנה ילזם אלאנסאן אן יוכיח ולו שטם ואהין לא יפתר אלא אן יציר: מנין באן דאלך.

אלגואב. אן דאלך באן מן ענד שאול ויהונתן בנו למן הוכיחו ויהונתן בשביל דויד פשתמה שאול וקאל לה בן נעות המרדות. פוזר אכתיר פי אלכלאם חללא אנה טלב יצירביה והו קר' ויטל שאול את החנית עליו להכותו מכאן אמרו עד הכייה. ומן הנא באן איצא אן ולו אלדון לאלעאל ואגב יוכיח אותו. קאלו פי דאלך ז"ל ר' טרפון אומר העבודה אם יש בדור הזה מי שיכול להוכיח, אמר ר' אלעזר בן עזריה העבודה אם יש בדור הזה מי שיכול לקבל תוכחה. אמר ר' עקיבה העבודה אם יש בדור הזה מי שיודע היאך מוכיחים. אמר ר' יוחנן בן נורי מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ שיתר מארבעה וחמשה פעמים לקה עקיבה על ידי לפני ר' גמליאל שהייתי קובל לו עליו ועל כך הייתי יודיע שהוא מוסיף לי אהבה. קר' העבודה היא דרך שבועה. פאעטבר הדיא אלכלאם אדיא כאן כדאלך פי עצרהם ז"ל נאהין פי עצרנא הדא

¹¹ הרב קאפח יישוב את הסתירה בקביעה, שהנוסח בספר המצוות אינו נכון (ספר המצוות, ירושלים תשל"א, עמ' קיח, סימן קיב, הערה 43).

שאלה. אמר במצווה רה בעניין מצוות 'הוכח תוכיח' (וי' יט, יז), שחייב אדם להוכיח אפילו מקללים ומבזים אותו, לא יחדל עד שיכוחו.¹² מהיכן למדים זה?

תשובה. נתברר זה משאול ויהונתן בנו. כאשר הוכיח יהונתן בשביל דוד קיללו שאול ואמר לו 'בן נעות המרדות' (שמ"א כ, ל) והוסיף יותר מן הדיבור עד שביקש להכותו. הוא שאמר 'ויטל שאול את החנית עליו להכותו' (שם כ, לג). מכאן אמרו עד הכייה.¹³ מכאן נתבאר גם כן אפילו קטן לגדול חייב להוכיח אותו. אמרו על זה זכרונם לברכה¹⁴: ר' טרפון אומר: העבודה, אם יש בדור הזה מי שיכול להוכיח. אמר ר' אלעזר בן עזריה: העבודה, אם יש בדור הזה מי שיכול לקבל תוכחה. אמר ר' עקיבה: העבודה, אם יש בדור הזה מי שיודע היאך מוכיחים. אמר ר' יוחנן בן נורי: מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ, שיתר מארבעה וחמישה פעמים לקה עקיבה על ידי לפני ר' גמליאל, שהייתי קובל לו עליו ועל כך הייתי יודיע שהוא מוסיף לי אהבה.¹⁵ מה שאמר 'העבודה' הוא דרך שבועה. התבונן בדברים הללו. אם כך היה בימיהם ז"ל, על אחת כמה וכמה בדורנו זה.

מצווה רז (124 ע"א)

מסאלה. קאל במצ' רז פי מחב' אלגר אן אללה תעלא אפר' עלינא לאלגר מת'ל מא אפר' לד'אתה בכיף יך' ד'אלך אן כאן מן גהת ד'כר אלאהבה פתרי' הו איצ' קאל ואהבת לרע' כמ'.

אלגואב. אנה ד'כר פי אהבת יי' חרף אלתי' ציץ והו חרף את שני' ואהבת את יי' אלה' וכד'אלך פי אלגר שני' ואהבתם את הגר ולהד'א קאלו צוה על אהבת שמו.

שאלה. אמר במצווה רז באהבת הגר, שהאל יתעלה ציווה אותנו על הגר כמו שציווה על עצמו.¹⁵ כיצד יהיה זה? אם מצד הזכרת האהבה הלא תראה, שהוא גם כן אמר ואהבת לרעך כמוך (וי' יט, יח).¹⁶

תשובה. הנה הזכיר באהבת ה' מלת ייחוד, היא תיבת 'את'. שנאמר: 'ואהבת את ה' אלהיך' (דב' ו, ה). וכן בגר שנאמר 'ואהבתם את הגר' (שם י, יט) ועל כן אמרו 'צוה על אהבת שמו'.

¹² ער' טז, ב; היד החזקה, הלכות דעות ו, ז; מדרש הגדול ויקרא, מהדורת שטיינזלץ, עמ' תקנב, שורות 23–15.

¹³ ער' טז, ב; נתחומא משפטים ז; מדרש הגדול וי', עמ' תקנב, שורה 21–תקנב, שורה 5.

¹⁴ ער' טז, ב; ספרא וי' יט, יז; מדרש הגדול וי', עמ' תקנב, שורות 5–11.

¹⁵ המשך לשון הרמב"ם בספר המצוות: הוא אמר ואהבת את ה' אלהיך (דב' ו, ה) ואמר ואהבתם את הגר (שם י, יט). וכן הלשון ביד החזקה, הלכות דעות ו, ד; ילקוט שמעוני א, רמז שטט; מאור האפלה, מהדורת קאפח, ירושלים תשי"ז, עמ' תקא.

¹⁶ ההיקש בין אהבת הגר לאהבת הרע הובאה במדרש הגדול דב' י, יט, מהדורת ש' פיש, עמ' קצד, שורות 19–18.